

XVI. YÜZYIL OSMANLI MEDRESELERİNDE FIKIH EĞİTİMİ (SAHN-I SEMAN VE SÜLEYMANIYE ÖRNEĞİ)

FIQH EDUCATION IN OTTOMAN MADRASAHS IN THE 16TH CENTURIES (EXAMPLE OF SAHN-I SEMAN AND SÜLEYMANIYE MADRASAHS)

Hasan KAYAPINAR*

Ömer KORKMAZ**

Öz

Büyük medeniyetlerin ve başarıların temelinde bilgi vardır. Eğitim, bilginin elde edilmesinin temel yöntemlerinden birisidir. Bu çalışmada, tarihte büyük başarılar yakalamış Osmanlı Devleti'nin medreselerinde fıkıh eğitiminin nasıl yapıldığı, okutulan başlıca kitaplar ve bu kitapların öğrenciye neler kazandırabileceği gibi hususları inceledik. Öğrenci ve hocalarına bu ortamın hazırlayan Osmanlı padişahlarından bazılarının ilim ve eğitime bakış açılarını ve bu konudaki gayretlerini aktardık. Bu hususları ele almadan önce Osmanlı toplumunun tarihi kökenlerinde ve İslam toplumlarında eğitim faaliyetlerinin nasıl gerçekleştirildiğine kısaca değindik. Sonuç bölümünde de günümüzde fıkıh eğitiminin daha kaliteli olması için yapılması gerektiğini düşündüğümüz hususları dile getirdik.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Medrese, Fıkıh, Eğitim.

Abstract

Knowledge underlies the great civilizations and achievements. Education is one of the basic methods of obtaining knowledge. In this study, we have dealt with such issues as how the Fiqh (Islamic Law) education was accomplished in the madrasahs of Ottoman State, which have achieved great successes in the history, the main books being taught and what these books could acquire for the students. We have conveyed the science and education perspectives of some of the Ottoman Sultans, who prepared this ambience (services) for their students and lecturers, and also their efforts on this subject. Before dealing with these issues, we have briefly mentioned how educational activities were carried out in the historical origins of Ottoman society and in Islamic societies. In the conclusion part, we have mentioned the issues that needs to be performed for better quality in the Fiqh education in nowadays.

Keywords: Ottoman, Madrasah, Fiqh, Education.

1.0. GİRİŞ

Müslümanlar tarihi süreç içerisinde zaman zaman güçlü medeniyetler kurmuşlardır. Bu medeniyetlerin inşa edilebilmesi için bazı temel prensiplerin ikame edilmesi gerekmektedir. Zira söz konusu prensipler olmadan herhangi bir medeniyet kurulamayacağı gibi, küçük çaplı başarıların dahi yakalanamayacağı izahtan varestedir. Bu prensiplerin neler olması gerektiği noktasında farklı görüşler ileri sürülebilir. Her bir görüşün belli derece haklılık payı da vardır. Ancak bir medeniyetin inşa edilebilmesi için gerekli olan en temel unsurlardan birisinin ilim olduğu noktasında hiç şüphe olmasa gerekir. Evet, bütün parlak başarıların ve ihtişamlı medeniyetlerin temelinde ilim vardır. İlmin zıddı olan cehalet ise bütün hezimetlerin ve zafiyetlerin temel sebebidir. Bütün bir tarih bu hakikat üzere cereyan etmiştir.

Tarih boyunca pek çok toplum gibi Müslümanlar da ilmin önemini idrak etmiş ve farklı müesseselerde eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuşlardır. İslam tarihinin en önemli eğitim kurumu şüphesiz medreselerdir.

Osmanlı Devleti İslam tarihinde çok önemli bir yere sahiptir. Özellikle 16. Yüzyıl, Osmanlı Devleti'nin her alanda adeta altın çağını yaşadığı bir zaman dilimidir. Biz de bu çalışmamızda 16. yüzyıl Osmanlı medreselerindeki fıkıh eğitiminde okutulan kitaplar ve bu kitapların içeriklerinin analizini yapmaya gayret edeceğiz. Gerek fıkıh gerek diğer alanlarda okutulan kitapların muhtemel okutulma sebepleri ve bu kitapların okutulmasından hareketle medreselerdeki ilmi bakış açısını tespit etmeye çalışacağız.

16. yüzyıl Osmanlı medreselerinde fıkıh eğitimini ele almadan önce giriş mahiyetinde, İslam tarihinde medreselerin başlangıcına ve konumuna kısaca değinmek istiyoruz.

* Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku ABD.

** Arş. Gör., Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku ABD.

1.1. Tarihi Süreçte Medrese

İnsan zihni, bilmeye ve öğrenmeye şiddetle muhtaçtır. Bilmediklerini öğrenmeye ve sürekli araştırmaya meyillidir. Zihnindeki sorulara mutlaka cevap bulmak, kendine kapalı alanları aydınlatmak ister. Akıl kelimesinin sözlük anlamlarından birisi de, “bağlamak”tır.¹ İnsan zihnine akıl denilmesinin sebebi ise olgular arasında bağlantı kurması, meseleler arasındaki anlam ilişkisini tespit edebilmesi olsa gerektir.

Bilmediklerini öğrenme yolundaki insan için nihai bir nokta söz konusu değildir. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de de “her bir ilim sahibinden, daha iyi bilen birisi vardır” (Yusuf, 12/76) ifadesi yer almakta olup, bu ayet gereği ilim adeta sahili olmayan bir okyanustur. Evet, insan tarih boyunca tabiatında var olan öğrenme ihtiyacını karşılamak üzere değişik usuller uygulamış ve farklı mekanlar edinmiştir. Tarihi süreçte bu mekanların en başında okullar gelmektedir. İslam tarihinde de bu okullara medrese ismi verilmektedir.

Medrese kelimesi “درس” kökünden türemiş, ism-i mekan kalıbında, ders faaliyetinin yapıldığı mekan anlamındadır. Ders kelimesi Sami dillerde muhtemelen aynı anlamda kullanılmaktadır. Zira Yahudiler de Tevrat’ın okunup öğretildiği binaları “Beytü’l-Midrâs” şeklinde isimlendirmişlerdir.² Hz. Peygamber (s.a.s.) zamanında da bu binaların varlığından bahsedilmektedir.³ Muhammed Hamidullah, Mekke’de okul benzeri yapıların bulunduğu dair rivayetler nakletmektedir.⁴

Yukarıda ifade edildiği gibi İslam’ın ilk yıllarında eğitimin yapıldığı bazı müesseseler bulunmaktadır. Ancak medrese, hem isim olarak hem de daha sonraları ortaya çıkacak mahiyetiyle bu yıllarda mevcut değildir. Yani düzenli derslerin yapıldığı, kütüphanesi olan, görevli müderrisi olan, belli bir sistemde ilerleme ve icazet alma gibi unsurları barındıran bir kurumun olmadığı biliyoruz. Mekke’de iken Hz. Peygamber (s.a.s.) kendisine gelen vahiyleri Daru’l-Erkam’da yani Erkam isimli bir sahibinin evinde tebliğ ediyor ve İslam’ın emirlerini öğretiyordu.⁵ Medine’de ise ilmi faaliyetler Mescid-i Nebevî’nin yanındaki suffe adı verilen mekanlarda icra edilmekteydi. Dolayısıyla suffe ve Daru’l-Erkam, İslam tarihinin ilk eğitim müesseseleri olarak değerlendirilebilir.

Hz. Peygamber zamanından sonra da ilmi faaliyetler mescitlerde devam etmiştir. Bu dönemlerde her bir alim mescidin bir köşesinde ders halkası oluşturmuş ve bu halkada ders vermiştir. Mescitler medreselerin inşasından sonra da ilmi faaliyetlere ev sahipliği yapmıştır.

İslam tarihinin erken dönemlerine ait bir diğer eğitim müessesesi de küttablardır. Emeviler ve Abbasiler dönemi başta olmak üzere erken dönemde küttab ismi verilen okullar halk arasında yaygınlık kazanmıştır. Bu okullar köylerde, kasabalarda ve şehirlerin hemen hemen her mahallesinde kurulmuştur. Başlangıçta İslam’ı yaymak ve farklı İslami düşünceye sahip insanları bir araya getirmek amacıyla kurulmuştur. Daha sonra küttablar, dini ve toplumsal kültürü muhafaza etmek ve toplumu bilinçlendirmek amacıyla kullanılmıştır.⁶

Orta Asya’da Budistlerin, kitaplarını okumak ve öğretmek amacıyla okulları vardı. Bu okullara “Vihara” denilmekteydi. Nitekim Orta Asya’da önemli bir şehir olan Buhara ile vihara kelimesinin telaffuz yakınlığı dikkat çekmektedir. Öte yandan Türklerin, Müslüman olduktan sonra inşa ettikleri eğitim müesseselerinde bu okulları örnek almaları muhtemeldir. Nitekim medresenin, mahiyet olarak ilk defa Nişabur ve Merv bölgesinde ortaya çıkmış⁷ olması da bu ihtimali güçlendirmektedir. Öte yandan İslam tarihindeki müstakil okulların bu bölgede ortaya çıkmış olması, Orta Asya’daki bu okulların örnek alınmasının bir sonucu olarak yorumlanmıştır.⁸

İslam tarihinin en önemli eğitim müesseselerinden birisi de Nizamiye medreseleridir. Corci Zeydan’ın aktardığına göre İslam tarihindeki ilk medreseler, Nizamiye medreseleridir (v.1092).⁹ Ancak yukarıda da ifade edildiği üzere, Nizamiye medreselerinden önce az sayıda olsa da medreseler mevcuttu. Bunlar bazı alimlerin, zengin tüccarların gayretleri ile kurulmuş ve yine sivil halkın gayretleri ile ilmi faaliyetlere ev sahipliği yapmıştır. Ancak Nizamiye medreselerinin önemi ilk kez devlet tarafından kurulan,

¹ Asım Efendi (2013). *Kamusu’l-Muhit Tercümesi*, haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu, V, 4649.

² Ebü’l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer Askalânî (2004). *Fethü’l-Bârî bi-Şerhi Sahihî’l-Buhari*, nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Baz, Kahire: Dâru’l-Hadis, VI, 303.

³ Ebü Abdullah Muhammed b. İsmail Buhârî (2010). *Sahih’ül-Buhârî*, nşr. Halil b. Me’mun Şiha, Beyrut: Dar’ul-Marife, “el-Cizye ve’l-Müvâdaa”, 6.

⁴ Muhammed Hamidullah (2003). *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Ankara: İmaj, II, 761.

⁵ Muhammed b. Sa’d, b. Meni’ İbn Sa’d (2001). *Kitabü’t-Tabakati’l-Kebir*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü’l-Hanci, III, 224.

⁶ Jakop Landau (2003). “Küttab”, *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, XXVII, 3.

⁷ Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî (1985). *Siyeru A’lâmi’n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaut, Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, XVII, 170.

⁸ Osman Turan (1998). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 331.

⁹ Corci Zeydan (tz.). *Tarihu Temeddüni’l-İslami*, Beyrut: Daru Mektebetü’l-Hayat, III, 223.

desteklenen, denetlenen düzenli eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü okullar olmasından ileri gelir. Ayrıca daha önceki medreselerin inşasında siyasi amaçlar yer almazken, Nizamiye medreselerinin kurulmasında Şii-Batınî fikirlere karşı ilmi olarak mücadele hedefi söz konusudur.¹⁰

Bu okullar, adından da anlaşılacağı üzere Selçuklu Devleti'nin en önemli vezirlerinden biri olan Nizamülmülk tarafından inşa ettirilmiştir. Nizamülmülk Selçuklu sultanı Alparslan (v.1072) zamanında vezir olmuş (1063), Melikşah (v.1117) döneminde de bu vazifesine devam etmiş ve 1092 yılında, bir suikast neticesinde vefat edinceye kadar vezirlik görevini ifa etmiştir. Döneminin askeri, sosyal, ilmi vb. sorunları ile ilgilenmiş ve çözüme yönelik bazı icraatlarda bulunmuştur.

Batınîlik düşüncesi o dönemin en önemli sorunları arasındadır. Nizamülmülk de askeri mücadelenin yanında ilmi olarak da bu problem ile mücadele etmiştir. Kurduğu bu medreseler bunun en önemli merhalesidir. Örneğin Bağdat Nizamiye Medreselerinin baş müderrisi olan İmam Gazali (v.505) batınîler ile ciddi anlamda mücadele etmiştir. Batınî fikirleri çürütmek adına bu konuda müstakil eserler kaleme almış olup, *Fedaihu'l-Batiniye* isimli kitabı buna örnek olarak gösterilebilir.

Nizamiye medreseleri, Irak ve Horasan gibi bazı bölgelerde hemen hemen bütün şehirlerde kurulmuştur. Örneğin, Belh, Harizm, Halep, Nişabur, Bağdat gibi şehirlere kurulmuştur.¹¹ Bu şehirlerin konumundan anlaşılacağı üzere bu okullar çok geniş bir coğrafyada kurulmuştur.

Nizamülmülk'ün Şafii mezhebine mensup olmasından dolayı bu okullarda genel olarak Ebu İshak eş-Şirazi (v.476), İmam'ül-Harameyn el-Cüveyni (v.478), İmam Gazali vb. Şafii ulema müderris olarak görevlendirilmiştir. Evet bu isimlerden de anlaşılacağı üzere Nizamiye medreselerinde Şafii mezhebi ön planda olsa bile katı bir mezhep taassubiyeti söz konusu olmayıp, farklı mezhepten alimler de bu okullarda yetişme imkanı bulmuştur. Nitekim Nizamiye medreseleri, asırlarca okunacak eserler veren müelliflerin yetişmesinde büyük rol oynamıştır. Bu medreselerde, tasavvufun temel eserleri arasında yer alan *er-Risale*'nin müellifi Kuşeyri (v.465), Hanefi alimlerinden Hatibi (v.461), Hanbeli alimlerinden Vahidi (v.468) gibi alimler yetişmesi¹² mezhep taassubiyetinin olmadığını gösterir.

Nizamiye medreselerinde sadece İslami ilimler değil, matematik, astronomi, geometri, fizik, tıp vb. alanlarda pozitif ilimler de müfradata dahil edilerek okutulmuştur. Bu okullarda teorik olarak öğretilen bilgiler pratik düzlemde de kullanılmıştır. Örneğin bu dönemde Celali takvimi hazırlanmıştır.¹³

Nizamiye medreselerinin ehemmiyetinin kabul edilmesi ile birlikte Şafii mezhebine mensup alimlerin bu medreselerde müderris olarak vazifelendirilmeleri tenkit edilmiştir. Bu tutumun mezhep taassubiyetine sebebiyet verdiği yorumları yapılmıştır. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi bu medreselerden mezun olmuş alimlerin mezhepleri dikkate alındığında bu tenkitlerin tutarlı olmadığını düşünüyoruz. Zira bu medreselerde mezhep taassubiyeti vb. sebeplerden dolayı baskı söz konusu olsaydı, mevcut ilmi faaliyetler donuklaşırdı. Şafii mezhebinin ön plana çıkması, desteklenmesi vakıa olmakla birlikte, diğer mezheplere yönelik dışlama ve uzaklaştırma söz konusu değildir. Diğer taraftan pozitif ilimlerin öğretilmesinde de baskı uygulandığına dair bilgi yoktur. Aksine ilgili medresenin müderrisi yetkinse riyaziye, tıp, felsefe gibi akli ilimler de okutulmaktadır.¹⁴

2.0. XVI. YÜZYIL'DA OSMANLI MEDRESELERİ

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren küçük fasılları saymazsak sürekli gelişmiş ve güçlenmiştir. Bu gelişme ve yükselmeyi askeri, ekonomik, kültürel vb. bütün alanlarda izlemek mümkündür. 16. y.y. ise gelişimin büyük ölçüde tamamlandığı, devletin hemen her alanda zirvede olduğu bir zaman dilimidir. Bu dönemden sonra yavaş yavaş duraklama ve gerileme devirleri başlamış, bunun neticesinde ise çöküş kaçınılmaz olmuştur.

Osmanlı Devleti elde ettiği bu geniş imkanlar sayesinde ilmi ve kültürel faaliyetlere ev sahipliği yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin en büyük mimarlarından olan Mimar Sinan (v.1588) bu devirde yaşamış olup, dönemin büyük eserlerini inşa etmiştir. Bu dönemde yapılan büyük eserlerin başında camiler ve külliyeler gelmektedir. Aynı zamanda pek çok medrese de inşa edilmiş, eğitim sisteminde önemli düzenlemelere gidilmiştir.

¹⁰ Abdülkerim Özeydin (2007). "Nizamiye Medreseleri" *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XXXIII, 191.

¹¹ Ebû Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi Sübki (1964). *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, nşr. Mahmûd Muhammed Tanahi, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi, IV, 313; Ahmet Çelebi (1998). *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, İstanbul: Damla Yayınevi, s. 85.

¹² Ömer Menekşe (2003). "Selçuklu Eğitim Müesseseleri, Nizamiye Medreseleri", *Diyanet İlmî Dergi*, 39/3, S. 117-18, ss. 117-122,

¹³ Abdülkerim Özeydin (2007). "Nizamülmülk", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XXXIII, 195.

¹⁴ Turan, *Selçuklular Tarihi*, 333.

Osmanlı Devleti'nden önceki tarihi süreç içerisinde de Müslüman Türk devletleri eğitim için büyük müesseseler inşa etmişlerdir. Bu kurumların başında gelen medreseler uzun süredir mevcut olduğu için Osmanlı Devleti'nin kurulduğu dönemde yerleşmiş bir medrese kültürü ve geleneği mevcuttu. Aksi takdirde beylik iken yeni bir devlet olan Osmanlı'nın kuruluşundan yirmi-otuz yıl gibi kısa bir süre içinde medrese inşa etmesi açıklanamazdı. Yeni kurulan bir devletin askeri ve ekonomik alanda temel unsurlara ihtiyaç duyacağı açıktır. Osmanlı Devleti'nin bu şartlar altında ilim müesseselerini inşa etmesi, kendinden önce eğitim ve medrese kültürünün mevcudiyetini göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan Osman Bey zamanında bir medresenin varlığından bahsedilmez. Osmanlı Devleti'nin ilk medreseleri Orhan Gazi (v.1362) zamanında kurulmuştur. Buna göre İznik'in fethedilmesinden sonra oradaki bir kilise camiye, diğer bir kilise de medreseye çevrilmiştir.¹⁵ Bu medreseye ilk müderris olarak Şerifüddin Davud-i Kayserî atanmıştır. Bu zat Mısır'da eğitim görmüş, dini ve akli ilimlerde 10'un üzerinde eser telif etmiştir. Bu eserler üzerine yapılan çalışmalarda Davud-i Kayserî'nin eğitim aldığı belirtilmiştir.¹⁶ Daha sonra Bursa'da da bir medrese kurulmuştur.¹⁷

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan sonraki bir buçuk asır içerisinde İznik, Bursa ve Edirne'de birçok medrese inşa edilmiştir. Bu medreselerin bir kısmında müderrislik yapan hocaların devrin önde gelen alimleri olduğu göz önüne alınırsa, bu müesseselerdeki eğitimi, o zamanın yüksek öğretimi şeklinde değerlendirmek mümkün olacaktır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin ilk şeyhülislamı olan Molla Fenari de bu medreselerde yetişmiştir.

Osmanlı Devleti pek çok alanda altın çağını yaşadığı 16. y.y.'da ülkenin büyük şehirlerinde önemli sayıda medreseler inşa etmiştir. İstanbul'da 150 kadar medresenin bulunduğu nakledilmiştir.¹⁸ Balkanlarda bile 575 medrese ve 1843 de mektebin kurulduğu aktarılmıştır.¹⁹ Evliya Çelebi'nin naklettiğine göre de pek çok isimde medrese bulunmaktadır.²⁰

Osmanlı ilim tarihinde Fatih Sultan Mehmet'in (v.1481) çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Bunda Fatih'in ilme ve ilmi faaliyetlere büyük önem vermesinin payı şüphesiz çok büyüktür. Farklı din ve mezheplere mensup olmasına rağmen pek çok ilim adamını İstanbul'a davet etmiş ve bunun neticesinde İstanbul zamanın önemli bir ilim merkezi haline gelmiştir.²¹ Fatih zaman zaman medreselerdeki derslere katılır, buradaki kabiliyetli öğrencilerin isimlerini kaydeder, bu öğrencilerin takibini bizzat kendisi yapardı. Bu öğrencilerin tedrisini tamamlamalarından sonra da müderrislik veya kadılık gibi önemli vazifelere atamasını yapardı.²²

Fatih'in kendisi de felsefe, matematik, astronomi ve coğrafya gibi ilimlerle ilgilenmiştir. Fatih Arapça ve Farsça başta olmak üzere çok sayıda dil bilmektedir. Teftazânî (v.792/1390) ile Cürçânî (v.816/1413), Gazali ile İbn Rüşd (v.595/1198) arasındaki tartışmaları incelemiştir. Bazı yabancı kaynaklarda Fatih'in felsefe sohbetleri yaptığı ve kendisinin en keskin zekalı filozoflardan birisi olduğu söylenmiştir. Fatih sadece doğunun ilmi ve kültürü ile ilgilenmemiş, aynı zamanda batının fikriyatını ve Hristiyanlık dinini de anlamaya çalışmıştır. Zamanındaki bazı din adamları Fatih için özel olarak metinler kaleme almıştır.²³

Adnan Adıvar, Topkapı sarayında batılı yazarlara ait, bazı haritaları da barındıran yazma halinde coğrafya kitaplarının bulunduğunu nakleder. 1930'lu yıllarda Adolf Deisman isimli Alman bilim adamının bu yazma kitap üzerinde çalışmasını aktarır. Bu çalışmaya göre yazma coğrafya eserinin yazarı, eseri Fatih'e ithaf etmiştir. Öyle ki bu yazma eserde ikinci bir ithaf da bulunmaktadır. Bu ikinci ithaf Fatih'in vefatından sonra padişah olan II. Beyazıt içindir. İkinci ithaf mektubu da Deisman tarafından neşredilmiştir. Adıvar, Fatih'e yapılan bu ithafın sebebi olarak da Fatih'in müsbet ilimlere olan ilgisi bu ilimlere hamilik yapmasının batı dünyasında bilindiği ve yabancı yazarların memnuniyeti olduğunu belirtmiştir.²⁴

¹⁵ Derviş Ahmet Aşık Aşıkpaşaoğlu (1970). *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, nşr. Nihal Atsız, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, s. 42.

¹⁶ Mehmet Bayraktar (1994). "Davud-ı Kayserî", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, IX, 33, 35.

¹⁷ Mehmet İpşirli (2003) "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, XXVIII, 328.

¹⁸ Mübahat Küttükoğlu (2000). *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 4.

¹⁹ İpşirli, "Medrese (Osmanlı Dönemi)", 328.

²⁰ Evliya Çelebi (1896). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, nşr. Ahmet Cevdet, İstanbul: Dersaadet İkdam Matbaası, I, 316, 317.

²¹ Ahmet Cevdet (tz). *Tarih-i Cevdet*, İstanbul: Tan Matbaası, I, 62.

²² Kastamonulu Latifi (1896). *Tezkire-i Latifi*, nşr. Ahmet Cevdet, İstanbul: Dersaadet İkdam Matbaası, s. 61, 62.

²³ Halil İncalcık (2003). "Mehmed II", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, XXVIII, 406, 407.

²⁴ Adnan Adıvar (1991). *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi, s.36, 37.

Fatih zamanında kurulan Sahn-ı Seman medreseleri Osmanlı Devleti'nin en önemli medreseleri arasındadır. Düzlük ve İstanbul'un ortasında olmasından dolayı Sahn denilmiş ve sekiz adet medreseden oluşmasından dolayı da Arapça'da sekiz demek olan 'seman' kelimesi de eklenmiştir.

Bu medreselerin her birinde 19 oda ve bir dersane bulunmaktadır. Odalar başlangıçta tek öğrenci kalacak şekilde düşünülmüştür. Sahn medreseleri yüksek dereceli medreseler olarak düşünüldüğünden, burada okuyacak öğrenciler Tetimme adı verilen, Sahn medreselerinin yanında bulunan binalarda ders görmüştür. Tetimme medreseleri orta seviyeli okullar olarak isimlendirilmiştir.²⁵ Ancak Evliya Çelebi ise Tetimme medreselerinde dört beş öğrencinin kaldığını yazmıştır.²⁶

Sahn medreselerde okutulan kitaplar göz önüne alındığında bugünkü ilahiyat fakültelerindeki lisans seviyesinin çok üzerinde bir eğitim verildiği söylenebilir. Şöyle ki söz konusu medreselerde Buhârî'nin (v.254) *el-Camiu's-Sahih* isimli hadis kitabı, Merğînanî'nin *Hidaye'si* Teftazânî'nin *Telvihi*'i gibi kitapların okunduğu aktarılmıştır. Bu kitaplar ise bugün lisans öğrencisi seviyesinin çok üzerindedir. Hatta pek çok doktora seviyesindeki öğrencinin bile bu kitapları okuyup anlamasının güç olduğu söylenebilir.

Sahn medreselerinde eğitim süresi sabit olmayıp öğrenci ve okunan kitaba göre değiştiği görülmektedir. Müderris, öğrencinin okuduğu kitabı gereği gibi okuyup öğrendiğine kanaat getirmeden diğer kitaba geçmesine izin vermezdi. Bundan dolayı medrese süresi her öğrenciye göre farklılık göstermekteydi.²⁷

Sahn-ı Seman medreselerinden sonra kurulan ve Osmanlı Devleti'nde çok önemli bir yere sahip olan diğer medreseler ise Süleymaniye medreseleridir. Bu medreseler Kanuni Sultan Süleyman'ın (v.1566) zamanında kurulan külliye'nin içinde yer alan bölümdür. Sahn-ı Seman medreselerinde İslami ilimler okutuluyordu. Ancak Süleymaniye medreselerinde tıp medresesi, eczane, darüşşifa denilen hastane, tabhane vb. yapılar da bulunmaktadır. Dolayısıyla bu medreselerde tıp, matematik, hukuk ve edebiyat gibi alanlarda dersler verilmiştir.²⁸

Osmanlı eğitim sisteminde icazetnamelerin çok önemli bir yeri vardır. Bu belgeler sayesinde öğrencilerin hangi hocadan hangi dersi okuduğu yazmaktadır. Bu belge hazırlanırken hoca kendi ders aldığı silsileyi de yukarıya doğru yazmak zorundadır. Böylelikle hangi talebenin hangi alimin ekolünden ders aldığı ortaya çıkmaktadır.

XV. y.y.'da Teftazânî ve Cürçânî'nin eserleri Osmanlı medreselerinde rağbet gören önemli eserler haline gelmiştir. Bu müellifler de Fahreddin Razi (v.544/1149) ekolüne mensup olmalarından dolayı, Osmanlı medreselerindeki icazetnamelerin pek çoğu Razi'ye ulaşmaktadır.²⁹

16. y.y.'da Sahn-ı Seman ve Süleymaniye medreseleri dışında da pek çok medrese bulunmaktadır. Bu makale bütün medreselerle ilgili bilgi vermeye müsait olmadığı için bu medreseleri burada ele alamayacağız. Bu medreselerle ilgili Cahid Baltacı'nın XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri, Mübahat Kütükoğlu'nun XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri isimli kitaplarına bakılabilir.

Osmanlı Devleti'nin son birkaç asırlık zaman diliminde hemen hemen pek çok kurum gibi medrese sistemi de bozulmuştur. Müderrislik için bazı şartlar aranırken, XVII. y.y. itibariyle rüşvetle müderrislikler elde edilir olmuştur. İlerleyen zamanlarda ise bazı alim çocuklarının on beş yaşından önce müderris olmaları, medreselerdeki talebelerin derslerini vermeden icazet almaları sonucunda sistem günden güne yıkılmaya yüz tutmuştur. Uzunçarşılı o dönem hakkında rapor mahiyetinde bir belge nakleder. Bu raporda müderrislerin ayda bir kez olsun derse gelmediklerini, gelenlerin de talebe bulamadıklarını, derse gelen talebenin de dersini veremediğini söyler. Bu durumun sebebi olarak da padişah hocalarının oğullarının on dört yaşına geldiğinde ellili medreselerde, kazasker oğullarının ise aynı yaşlarda kırklı medreselerde müderris olarak başladığını bildirir. İlgili bölümde yeni doğan bebeklerin henüz beşikte iken müderris olarak tayin edilmesine varıncaya kadar yapılan usulsüzlükler uzun uzun aktarılmıştır.³⁰ Bu dönemin yazarları yukarıda aktarıldığı üzere Fatih'in talebelere önem vermesini aktardıktan sonra o dönemde talebelerin, değer ve itibarı, kendi çalışma ve gayretleri neticesinde elde ettiklerini söyleyerek adeta kendi döneminden şikayette bulunmuştur.³¹ İlerleyen dönemlerde medreselerde ortaya çıkan diğer bir problem de

²⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 9.

²⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, I, 315.

²⁷ Fahri Unan (2008). "Sahn-ı Seman", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XXXV, 533.

²⁸ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 34.

²⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 75, 77.

³⁰ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 67-70

³¹ Latifi, *Tezkire*, 62.

akli ilimlerin medreselerden çıkarılması olmuştur. Bu dönemde akli ilimler hakkında bazı eleştiriler, şikayetler vuku bulmuş ve bu ilimler medreselerden kaldırılmıştır.³²

Müdürlüklerle ilgili yapılan kayırmacılık neticesinden ehliyetsiz ve liyakatsiz hoca zümresinin oluşmasına yol açmıştır. Buradaki bozulma doğal olarak talebeye de yansımış, talebeler dersleri ile meşguliyeti bırakarak, çeşitli isyanlara karışmış, toplumsal kargaşa ve anarşiye sebebiyet vermişlerdir.³³

2.1. Medreselerdeki Dersler ve Okutulan Kitaplar

Osmanlı medreselerinin başarılı örnekler verdiği XV. ve XVI. asırlarda matematik, felsefe ve kelim gibi ilimler de okutulmuştur. Molla Fenari, Ali Kuşçu, İbn Kemal ve Kınalızade Ali Efendi gibi kendi zamanlarının büyük mütefekkirleri akli ilimlere dair eserler vermiş ve bu eserlerin bir kısmı medreselerde okutulmuştur.³⁴

Süleymaniye ve Sahn-ı Seman medreselerinde çok farklı alanlarda eğitim verilmekte idi. Bu derslerin başında tıp, astronomi, matematik, felsefe gibi dersler gelmektedir.³⁵ Ancak Osmanlı medreselerinde İslami ilimlerin yeri ve önemi büyüktür. Kelam, fıkıh, tasavvuf, tefsir, hadis ve Arapça derslerinde, alanın en önemli eserleri okutulmuştur.

Osmanlı Devleti hem resmi hem de halk olarak İslam dininin Sünni yorumunu benimsemiştir. Dolayısıyla medreselerde okutulan kitaplar genel olarak Sünni ekolün en önemli kitaplarıdır. Medreselerde okutulan kitapların dili Arapça olduğu için, medreseye başlamadan önce çok detaylı ve sıkı bir şekilde Arapça gramer eğitimi yapılıyordu. Söz konusu kitaplar şöyledir: *Emsile, Bina, Maksud, İzzi, Merah, Avamil, İzhar ve Kafıye*.³⁶ Bu kitaplar Arapça kaidelerin çok öz bir şekilde yazıldığı, kenarlarında da açıklamaların olduğu kitaplardır. Kısa olan ana metin öğrenci tarafından ezberlenir, hocaya ya da yardımcısına okunurdu. Kenardaki açıklamaların ise ezberlenilmesi istenme, öğrenilmesi yeterli idi. Bu kitaplardan ilk beşi sarf adı verilen, Arapçadaki kelimenin farklı kalıplara girmesi hakkındaki kurallar ve bu kalıplarda ifade ettiği anlamla ilgilidir. Diğer kitaplar ise nahiv adı verilen cümle, cümlenin öğeleri ile ilgilidir.

Arapçanın en zor kısımlarından birisi olan belagatte Sekkâkî'nin (v.626/1228) *Miftahu'l-Ulum'u* ve Teftazânî'nin *Mutavvel* isimli eseri okutulmuştur. Aynı zamanda bu kitaplara yazılan şerh ve haşiyeler de çok okunan kitaplar arasındadır.³⁷

Hadis alanında, ilgili medresenin eğitim seviyesine göre farklı düzeydeki kitaplar okutulmuştur. Bu kitapların başında Ferrâ el-Begavî'nin (v.516/1122) *Mesâbihu's-Sünne* isimli eseri gelmektedir. Bu kitap içerisinde pek çok hadis mecmuasından derlenen 4931 hadis vardır. *Mesâbih* üzerinde çok sayıda çalışma bulunmasından³⁸ anlıyoruz ki İslam tarihinde rağbet gören hadis kitaplarının başında gelmektedir. Medrese hakkında bilgi veren kaynaklara göre medreselerde okutulan diğer önemli kitap da *Meşârikü'l-Envar* isimli hadis kitabıdır. Bu kitap Arapça gramer konu başlıklarına göre, bu konulara örnek teşkil edebilecek hadisleri zikreder.³⁹ Medreselerin üst sınıflarında ise Buhârî'nin (v.254) *el-Câmiu's-Sahîh*'i okunurdu.

Medreselerde hadis okunması sadece ders olarak değil, bütün derslerin öncesinde yukarıda ismi geçen kitaplardan biraz hadis okunması geleneği vardır. Bu gelenek de Fatih'in kanunlarına dayanmaktadır. Süheyl Ünver'in aktardığına göre Fatih kanunnamelerinde "her müderris kableders *Mesâbih* ve *Meşârik* ba *Sahîh-i Müslim* ve *Buhârî*'den bir mikdar ehadişi şerife nakledip badehu derse şuru' olunması ferman olundu" diye nakleder.⁴⁰

Öğrencinin hürmet ettiği, tarihi şahsiyetlerle ilgili bazı hatırlatmaların yapılması durumunda daha dikkatli, daha ciddi bir tavır takınması beklenir. Derslerden önce bunun gibi öğrenciyi derse hazırlayıcı metinlerin okunması, öğrencinin okutulan derse daha iyi konsantre olmasını sağlayacaktır.

Taşköprü-zade de kendi anlattığına göre yukarıda ismi geçen kitapların farklı zaman dilimlerinde ve farklı medreselerde birkaç defa baştan sona ve belli bir kısmını okutmuştur.⁴¹ Medreselerde hadis

³² Nası Aslan (2005) "XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Şeri İlimlerin Tahsilinde Tertibe Dair Bazı Vesikalar", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5/2, S. 191, ss. 187-198.

³³ Geniş bilgi için bkz. Mustafa Akdağ (tz). "Medreseli İsyanları", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 1/4, S. 361-387.

³⁴ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 62, 63; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 67.

³⁵ Mustafa Öcal (2011). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Bursa: Düşünce Kitabevi, s. 49, 51.

³⁶ Ayşe Zişan Furat (2004). *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Fatih ve Süleymaniye Medreseleri'nde Verilen Din Eğitiminin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 65.

³⁷ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 21.

³⁸ İbrahim Hatipoğlu (2004). "Masâbihu's-Sünne", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, XXIX, 258-259.

³⁹ İbrahim Hatipoğlu (2004). "Meşârikü'l-Envari'n-Nebeviyye", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, XXIX, 361.

⁴⁰ Süheyl Ünver (1946). *Fatih Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, s. 125.

⁴¹ Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşköprüzade (1985). *eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye fi Ulemai'd-Devleti'l-Osmaniyye*, nşr. Ahmet Suphi Furat, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 556, 557.

metinlerinin okutulmasının yanında hadis ilimleri ve hadis usûlüne ait kitaplar da okutulmuştur.⁴² Hadis eğitimi medreselerde verildiği gibi, Daru'l-Hadis ismi verilen müstakil binalarda da yapılmıştır.

Medreselerde okutulan diğer bir ders de tefsirdir. Tefsir dersinden Zemahşerî'nin (v. 538/1144) *Keşşâf* isimli eseri okutulmaktaydı. Zemahşerî mutezili fikirlere sahip olup bunu tefsirine yansıtmasından dolayı Sünni ulema arasından meşhur pek çok alim bu tefsirin okunmasının caiz olmadığını ileri sürmüşlerdir. Zehebi (v.748/1348), Taceddin es-Sübki (v.771/1370) ve İbn Hacer el-Askalani (v.876/1471) gibi alimler bu görüştedirler. Öte yandan Kadı İyaz (v.544/1149) gibi pek çok alim ise *Keşşâf*'ı eleştirmiştir.⁴³

Yukarıda da ifade edildiği gibi Osmanlı toplumu kati bir şekilde Sünni bir toplumdur. Sünni alimlerin çok ağır bir şekilde bu tefsiri eleştirmelerine rağmen medreselerde okunmuş olması, medrese eğitiminde mezhep taassubiyetinin olmadığını gösterir. Öte yandan zayıf bir ihtimal olduğunu düşüsek de Zemahşerî'nin amelde Hanefi mezhebine mensup olması, kitabının çoğunluğu Hanefi olan bir toplumda okunmasına tesir etmiş olabilir.

Medreselerde okutulan kelim kitapları ise şöyledir: medrese sisteminin en alt basamağında Cürçânî'nin *Haşiyetü't-Tecrid* isimli eseri okutulmaktadır. Daha ileri seviyelerde ise Teftazânî'nin *Şerhu'l-Makâsîd* ve Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf* gibi kelim alanının en büyük eserleri okutulmuştur.⁴⁴ Medreselerin farklı aşamalarında *Şerhu'l-Metali* ve *Şerhu'l-Tavali* gibi kitaplar da okutulmuştur.⁴⁵ Bu kitaplar Sünni Müslümanların en önemli kitapları arasındadır.

Teftazânî ve Cürçânî gibi alimlerin medreseler başta olmak üzere Osmanlı toplumu üzerinde önemli etkileri olmuştur. Teftazânî ve Cürçânî arasındaki ilmi tartışmalar uzun süre Osmanlı uleması arasında da tartışma konusu olmuş ve bazı kırgınlıklara kadar varan sert tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalar Fatih tarafından da takip edilmiştir.

3.0. FIKIH ALANINDA OKUTULAN ESERLER

Fıkıh alanında ise Hanefi mezhebinin en önemli eserleri okutulmuştur. Osmanlı toplumunun Hanefi mezhebine mensup olması, medreselerde bu mezhebe ait temel kitapların okutulmasında şüphesiz etkili olmuştur. Ancak Türk toplumunun düşünce yapısının Hanefi mezhebinin usûl anlayışı ile örtüşmesinin de bu kitapların okunmasında ciddi tesiri olsa gerektir. Zira Hanefi kitapların okunması, sadece toplumun Hanefi olmasıyla ilişkilendirilse yukarıda ifade edildiği üzere farklı mezheplere mensup alimlerin kitaplarının da Osmanlı medreselerinde okutulması açıklanamaz. Sünni mezhepler bir yana, sünni olmayan mezheplere mensup alimlerin kitapları bile okutulmuştur. Dolayısıyla Hanefi mezhebi dışındaki bazı alimlerin kitaplarının medreselerde uzun yıllar okutulmasından anlıyoruz ki, okutulacak kitaplar tercih edilirken mezhep faktörü tamamen belirleyici olmamıştır. Bununla birlikte fıkıh alanında Hanefi kitaplarının okutulması Hanefi mezhebinin usûl anlayışı ile ilgili olma ihtimali de yüksektir. Şöyle ki Hanefiler genel olarak ehl-i rey olarak kabul edilirler. Yani hüküm verirken nasları kabul etmenin yanında kıyas adı verilen genel kaideleri, örfü de dikkate alırlar. Nasları akılla yorumladıktan sonra söz konusu naslarla amel ederler. Hanefi mezhebinin ahad haber teorisi bütün bütün buna örnek olarak zikredilebilir.

Diğer taraftan Hanefi mezhebinde nasların zahiri ile amel etmek güç olduğunda, nasların yorumlanması ve bu yorum üzerinden bir hükme varılması söz konusudur. Hanefi imamları böyle bir metodu uygulamak durumundadır. Zira nasların nazil ve varit olduğu muhit, kendi yaşadıkları muhitten farklı olduğu için söz konusu nasların zahiri ile amel etmek, bunlarla yetinmek mümkün olmuyordu. Bundan dolayı Hanefi imamları o nasları, ilgili olayların şartları ile birlikte inceleyip, daha sonra kendilerinin içerisinde buldukları şartlarda nasıl hareket edilmesi gerektiğini araştırmışlardı. Bu tür yaklaşımlar da Türklerin Hanefi mezhebine intisap etmesine zemin hazırladığı düşünülebilir.

Hanefi mezhebi diğer mezheplere göre çok daha makul ve hoşgörülü yaklaşıma sahiptir. Dini yorumlama ve anlama usûlleri diğer anlayışlardan farklıdır. Bunun yanında Hanefi mezhebi imamları genel olarak Arap değildir. Dolayısıyla Türklerin de bu insanlarla karşılaşmaları ve bu insanların yaklaşımını kendi anlayışlarına yakın bulmaları pek tabii olsa gerektir.

⁴² Salih Karacabey (1992). "XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/4, S. 231, ss. 227-235.

⁴³ Ali Özek (2002). "Keşşâf", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, XXV, 330.

⁴⁴ Hüseyin Atay (1981). "Fatih-Süleymaniye Medreselerinde Ders Programları ve İcazetnameler", *Vakıflar Dergisi*, 11, S. 174, ss. 171-235.

⁴⁵ Uzunçarşılı, İlmiye Teşkilatı, 13.

Medrese sisteminin ilk seviyesi olarak kabul edilebilecek yirmili medreselerde Hanefi fakihî Muhammed b. Muhammed es-Secavendi'nin (v.596/1200) *Ferâiz* isimli kitabının şerhleri okutulmuştur. Bu şerhlerin en meşhuru ise Cürcânî'nin *Şerhu'l-Feraiz* isimli şerhidir.⁴⁶

Feraiz, İslam Miras Hukuku anlamındadır. Medrese sisteminin ilk seviyelerinde miras konusunun tedris edilmesi şaşırtıcı gelmektedir. Zira miras hukuku, İslam Hukukunun en karışık ve anlaşılması zor konuları arasında yer almaktadır. Bugün de ilahiyat fakültelerinin pek çoğunda bu konu detaylarıyla ele alınamamaktadır.

Daha sonraki aşamalarda yine Hanefi fikhına ait temel kitaplar okutulmuştur. Bunlar, Merginani'ye (v.593/1196) ait *el-Hidaye*, Zeylai'nin (v.743/1342) *Kenzü'd-Dekâik* şerhi *Tebyinü'l-Hakâik*, İbrahim el-Halebi'nin (v.956/1549) *Mülteka'l-Ebhur*, Burhanuşşeria'nın *Vikaye* isimli kitapları okutulmuştur. Hukuk metodolojisi, anlamındaki usûl-i fıkıh alanında da aynı şekilde Hanefi mezhebine ait temel eserler okutulmuştur. Bu kitapların en meşhurları arasında Teftazânî'nin *Telvih*, Nesefî'nin *Menaru'l-Envar*, İbn Melek'in *Şerhu'l-Menâr*, Molla Hüsrev'in *Mirkatu'l-Vusûl* ve bunun şerhi *Miratu'l-Uşûl* gibi eserleri yer almaktadır.⁴⁷

İbn Nüceym, *Tebyin'ül-Hakâik*'in *Kenzü'd-Dekâik*'in en önemli şerhleri arasında olduğunu söylemiştir. *Tebyin*'in yazarı Zeylai'nin şarih diye nitelendirilmesi,⁴⁸ bu kitap hakkındaki en meşhur şerhin ona ait olduğunu gösterir. Zeylai, eserinde Ebu Hanife ve talebelerinin görüşlerini aktarmanın yanında diğer mezhep imamları ve ulemanın görüşlerine de yer vermiştir. Zeylai bu kitapta teknik hukuki tahlillere de başvurmuştur. Hadis kaynaklarına da hakim olan Zeylai, eserinde kaynaklarını zikrederek mezhep görüşlerinin dayandığı hadisleri de belirtmiştir.⁴⁹

Fıkıh alanında müdellel kitapların okunması ve okutulması hukukun öğrenilmesi açısından çok önemlidir. Çünkü sadece verilen hükümlerin okunması söz konusu hukuku donuklaştırır. Ancak fıkıhın kaynaklarını görüp, bu kaynaklardan nasıl hüküm çıkarıldığı öğrenilirse, farklı durumlarda yeni, isabetli hükümler ortaya konabilir. Diğer yandan zaman ve şartların değişmesi ile mevcut bazı hükümlerin de değişmesi söz konusu olacaktır. İşte farklı zaman ve zeminde isabetli hükümlerin verilebilmesi ve mevcut hükümlerin doğru analiz edilebilmesi müdellel kaynakların okunmasına bağlıdır.

El-Hidaye Hanefi mezhebinin en temel kitapları arasındadır. Müellifi bu kitabı on üç yılda yazmış ve bu yazım aşamasında sürekli oruç tutmuştur. Kitap Hanefi mezhebinin kurucuları arasında yer alan İmam Muhammed'in kitaplarındaki hükümleri esas alarak hazırlanmıştır. *Hidaye* kitabı üslup açısından da takdir edilmiştir. Kendisi Kur'an'dan ve hadislerden sonraki en fasih ve beliğ kitap diye nitelenmiştir. *Hidaye* üzerine 60'tan fazla şerh ve haşiye şeklinde çalışma yapılmıştır.⁵⁰

Hidaye'nin Osmanlı öncesinde ve Osmanlı döneminde çok tutulmasının sebepleri arasında, bu kitabın Hanefi mezhebindeki görüşleri muteber bir şekilde aktarması olsa gerektir. Diğer taraftan kitabın müellifi Merğînânî, mezhep içindeki farklı görüşleri de tartışmış, sonunda gerekçesi ile tercih ettiği görüşünü aktarmıştır. Farklı görüşlerin tartışıldığı ve gerekçesi ile tercih edilen görüşün aktarılması kitaba değer katmıştır. Zira farklı görüşleri tartışan kitaplar öğrencinin ve okuyanın zihninde hukuk mantığının gelişmesine yardımcı olacaktır. Aksi takdirde sadece belli hükümleri aktaran ilmihal gibi kitapların hukuk mantığının gelişmesine katkısı olmayıp, sadece mevcut hükümlerin öğrenilmesini sağlayacaktır. Sürekli gelişen ve değişen hayata uyum sağlaması gereken hukuk kurumunun bu tür kitaplarla kendini yenilemesi mümkün değildir. Bilakis hükümlerin tartışıldığı ve tercih edilen görüşün delilleri ile açıklandığı kitapların hukuk kurumunu yenilemede yardımcı olacağı açıktır. Bu açıdan düşündüğümüzde medreselerde bu tür hukuk kitapların okunması isabetli olmuştur.

Medreselerde uzun bir dönem okutulun diğer bir kitap da *Mülteka'l-Ebhur* isimli fıkıh kitabıdır. Bu kitabın müellifi olan İbrahim el-Halebi, Suyuti gibi İslam tarihinde çok meşhur hocalardan ders almıştır. Kitabını gayet sade ve öz olarak yazmıştır. Kitabın bu özelliğinden olsa gerek, adeta resmi kanun gibi Osmanlı Devleti'nin yargı ayağında da en çok başvurulan kitaptır. Kadılar fikhî hükümlerin sade olmasından ve bu hükümlerin kolayca bulunabilmesinden olsa gerek sürekli bu kitaba müracaat etmişlerdir.

⁴⁶ Mefail Hızlı (2008). "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17/1, S. 30, ss. 25-46.

⁴⁷ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 22.

⁴⁸ Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısri Hanefi İbn Nüceym (1997). *el-Bahrü'r-Raik Şerhu Kenzi'd-Dekaik*, nşr. Zekeriyâ Umeyrat, Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1, 9.

⁴⁹ Ahmet Yaman (2002). "Kenzü'd-Dekaik", *DİA*, Ankara: TDV Yayınları, XXV, 261.

⁵⁰ Cengiz Kallek (1998). "Hidaye", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XVII, 472.

Mülteka yabancı dillere de tercüme edilmiştir. Batıda İslam Hukukunun sistemini tanıtırken *Mülteka*'nın tasnifini kullanılmış ve bazı bölümleri tercüme edilmiştir.⁵¹

Medreselerde okutulan metinler hem kendi dönemlerinde hem de birkaç asır sonra bile etkili olmuştur. Nitekim daha sonraki dönemlerde hazırlanacak olan Osmanlı Devleti'nin resmi kanunnamesi olan *Mecelle-i Ahkam-ı Adliye*'nin en önemli kaynak kitapları arasında yer alacaktır. *Mecelle*'nin 270 maddesi tamamen, 80 kadar maddesi de kısmen bu kitaptan alınmıştır.⁵²

Medreselerde sadece furu fıkıh adı verilen, dini-hukuki hükümler değil, aynı zamanda hukuk metodolojisi ve felsefesi sayılabilecek fıkıh usûlüne ait eserler de okutulmuştur. Söz konusu kitapların okutulması öğrencilerdeki muhakeme melekesini geliştirmeye katkı sağlayacaktır. Fıkıh usûlü kitaplarında hukuk kurallarının nasıl oluşması ve metinlerin nasıl anlaşılması gerektiğine dair detaylı bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerin öğrenilmesi kadıların kanunu uygulamada başarısını artıracaktır. Diğer taraftan fıkıh usûlü kitapları öğrencilere doğru düşünmeyi de öğretmektedir. Bu açıdan düşünüldüğünde usûl kitaplarının sadece hukuk alanında değil, diğer alanlarda da faydalı olduğu söyleyebiliriz.

Bu kitapların başında Teftazânî'nin *Telvih* isimli fıkıh usûlü eseri gelmektedir. Bu eser Sadruşşeria'nın *Tavdih ale't-Tenkîh* isimli usûl kitabının şerhidir. Muhtemelen Şafii mezhebine mensup olmasından dolayı, Teftazânî'nin yazdığı bu şerh tenkit ekselidir. Onun öğrencilerinden bazıları da bu esere haşiye yazmış, Sadruşşeria ve Teftazânî'nin fikirlerini mukayese etmiş ve netice olarak Sadruşşeria'nın görüşlerini savunmuşlardır.⁵³

Klasik Hanefi usûl kitapları genel olarak felsefe ve mantık ilmine ait kavramları ve istidlal metotlarını çok kullanmaz. Cessas'ın usûlü başta olmak üzere Pezdevi ve Serahsi'nin usûl kitaplarını buna örnek olarak zikredebiliriz. Ancak Sadruşşeria *Tavdih*'te felsefi ve kelami tartışmalara da girmiştir. Mezhebin görüşlerini mantık ilminin istidlal yolları ile de savunmuştur. Sadruşşeria önemli bir Hanefi alimi olup, *Tenkîh* isimli eserinde ifade ettiği üzere bu eseri Pezdevi'nin usûlünü açıklamak için kaleme almıştır. Pezdevi'nin usûlünde yer almayan konularda ise bir başka Hanefi usûl alimi Sarahsi'den istifade etmiştir.⁵⁴ Dolayısıyla bu kitapta Hanefi görüşleri savunulmakta, muhalif görüşler de eleştirilmektedir. Bu kitaba şerh yazan Teftazânî ise Şafii mezhebine mensuptur. O da kitaptaki Şafii-Eşari eleştirilerine cevaplar vermektedir. Müellif ve şarih kelam ve felsefe konularına vakıf olduğu için eserdeki söz konusu tartışma soyut, derin kavramlar üzerinden gerçekleştirilmektedir. Yukarıda da söylendiği üzere bu tartışmalar birkaç asır boyunca sürmüştür.

Osmanlı toplumunun Hanefi mezhebine mensup olduğu yukarıda da söylenmiştir. Böyle bir toplumunda sadece Hanefi mezhebinin görüşlerini anlatan, müstakil kitapların okutulması yerine, farklı mezheplere müntesip iki güçlü alimin kaleminden çıkan ve mukayeseli fıkıh usûlü mahiyetinde olan bu kitabın okutulması çok manidardır. Şöyle ki Osmanlı uleması sadece kendi mensup olduğu mezhebin görüşlerini okunmasını değil, mukayeseli kitapların okunması neticesinde farklı fikirleri mukayese etme imkanı da bulmuştur. Kelami ve felsefi içeriğe sahip olan bu kitapların okutulması ve üzerinde pek çok çalışmanın yapılması ve tartışmanın yaşanması Osmanlı ulemasının donuk fikirli bir din anlayışına sahip olmadığı, bilakis hareketli bir fikir hayatının olduğuna işaret eder. Osmanlı medreselerinde adeta "zıddı söylenemeyecek hiçbir şey yoktur" anlayışı hakimdir.⁵⁵

Telvih'in metni olan *Tavdih*'te Sadruşşeria derin tartışma konularını ele almaktadır. Bunların başında inanmayanların ibadetlerle mükellef olup olmadıkları Şafii ve Hanefi mezhepleri arasında uzun tartışmalara yol açmıştır. Bu gibi konularda Teftazânî şerhinde bazı kayıtlar koymaktadır.⁵⁶

İslam dünyasında tartışılan temel felsefi problemlerin başında hüsn kubuh gelir. Bu tartışma iyilik ve kötülüğün zati mi olduğu, yoksa Allah'ın hükümleri neticesinde mi ortaya çıktığı ile ilgilidir. Bu konuda Hanefiler ile Şafiiler arasında ihtilaflar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu konu Sadruşşeria ve Teftazânî arasındaki tartışmaların başında gelir. Teftazânî şerh bölümünde Sadruşşeria'ya itirazlarda bulunmaktadır.⁵⁷

⁵¹ Şükrü Selim Has (2006). "Mülteka'l-Ebhur", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XXXI, 552.

⁵² Has, "Mülteka'l-Ebhur", 550.

⁵³ Şükrü Özen (2011). "Tenkîhü'l-Usûl", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XL, 456.

⁵⁴ Teftazânî, *Telvih*, I, 400.

⁵⁵ Hayri Bolay (2011). *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Ankara: Akçağ s. 64.

⁵⁶ Sadettin Mesud b. Ömer Teftazânî (tz). *Şerh Telvih ale't-Tavdih li-Metni Tenkîhi'l-Usûl*, nşr. Zekeriya Umeyrat, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiye, I, 401.

⁵⁷ Teftazânî, *Telvih*, I, 324-28.

Bu itirazlar Osmanlı uleması arasında da uzun tartışmalara yol açmıştır. Teftazânî'nin vefatından yaklaşık bir asır sonra, Fatih bazı alimlere bu konuda risaleler hazırlatmış ve münazara tertip ettirmiştir.⁵⁸

Osmanlı uleması arasında *Telvih*'in çok önemli bir yeri vardır. *Telvih* üzerine pek çok sayıda çalışma yapılmıştır. Öte yanda Sahn medreseleri gibi büyük medreselere hoca tayin edileceği zaman, hocaların imtihan olacağı metinlerden birisi de *Telvih*'tir.⁵⁹

Medreselerde okutulan fıkıh usûlü metinlerinden birisi de Ebu'l-Bereket en-Nesefî'nin (v.710/1310) *Menâru'l-Envâr* isimli özet mahiyetindeki kitabıdır. Hanefi mezhebinde önemli bir yere sahip olan Pezdevî'nin *Kenzu'l-Vusûl* isimli eserinin muhtasarıdır. Bu kitabın önemi özet mahiyetinde olup fıkıh usûlü konularını kısaca ele almasından ileri gelmektedir.⁶⁰

Bu metin de kısa olması sebebiyle ezberlenebilmektedir. Fıkıh usûlü gibi karmaşık yapıya sahip olan alanlarda mutlaka temel metinlerin ezberlenmesi gerekir. Aksi takdirde bütün bütün soyut kavramlar üzerine oturan konular kısa zamanda unutulmaktadır.

Menar Osmanlı müderrisleri arasında önemli bir yere sahip olup üzerinde pek çalışma mevcuttur. Bu çalışmaların başında İbn Melek'in (v.821/1418) *Şerhu Menaru'l-Envâr* isimli eseri gelmektedir. İbn Melek'in bu eseri de medreselerde okutulmuş önemli bir çalışmadır.

İbn Melek, şerhettiği *Menar*'ın müellifi olan Nesefî'ye yönelik bazı eleştirilerde bulunmuştur. Bu serhte sadece Hanefi mezhebine ait görüşleri aktarmamış, Maliki ve Şafii imamların görüşlerini aktararak, Hanefi imamların görüşleri ile mukayese etmiştir. İbn Melek'in şerhi üzerine yapılmış pek çok çalışma bulunmaktadır.⁶¹

Medreselerde okutulan diğer önemli bir eser de Molla Hüsrev'in (v.885/1480) kaleme aldığı *Mir'atu'l-Usûl* isimli eseridir. Müellif önce *Mirkatü'l-Vüsul ila İlmi'l-Usûl* isminde usûle dair bir eser kaleme almış daha sonra bu eserin bazı noktaları anlaşılmadığı için bu eseri şerhetmiş ve bu şerhe de *Mir'atu'l-Usûl* ismini vermiştir.

Müellif eserini kaleme alırken kendisinden çok önce yazılmış kaynağı dikkate aldığını aktarmıştır. Bunların başında Pezdevî'nin *Usûl* çalışması gelmektedir.⁶² Bu eser üzerine yapılan çalışmalarda, eserin pek çok yerinde usûl geleneğinde herkes tarafından kabul edilen bilgilerin aktarılmasının yanında, kitapta müellife ait özgün düşüncelerin de bulunduğu belirtilmiştir.⁶³ Bu açıdan bakıldığında kitabın orijinal tarafının olduğunu söyleyebiliriz.

Mir'at kendisinden sonra birçok yazarı etkilemiş olup, üzerine yapılmış çok sayıda çalışma bulunmaktadır.⁶⁴ Nitekim kendisinden bir asır sonra kaleme alınan fıkıh usûlü eserlerinde *Mir'at*'ın etkisi görülmektedir.⁶⁵ Bu çalışmalar sadece belli bir zaman diliminde değil, asırlar içinde yapılmıştır. Örneğin Molla Hüsrev'den yaklaşık 5 asır sonra yaşamış olan Sava Paşa (v.1904) değerli eseri *İslam Hukuku Nazariyatı Hakkında Bir Etüd*'de *Mir'at*'ın üzerinde durmuş ve kitabının *Mir'at*'ın özeti olarak değerlendirilebileceğini söylemiştir.⁶⁶ Aynı şekilde Ömer Nasuhi Bilmen de *İstilâhât-ı Fikhiye Kamusu*'nun fıkıh usûlünü ele aldığı bölümünde *Mir'at*'tan yararlanmış.⁶⁷

Gerek *Telvih* gerek *Mirat* gibi fıkıh usûlü kitapları incelendiğinde, bu kitapların yüzyıllar boyunca oluşan ince bir fikir işçiliğinin ürünü olduğu ve bu eserlerde hassas prensiplerin ustaca kaleme alındığı görülecektir. Bu tür kitapların okutulması ve mütalaa edilmesi neticesinde kişinin analitik düşünme melekesi gelişecektir. Zaten bir ilim adamının tahlil ve terkiplerde bulunabilmesi için analitik düşünceye sahip olması elzemdir.

4.0. SONUÇ

Osmanlı Devleti'nin büyük başarılarına imza attığı bir dönemde, yukarıda ifade edildiği gibi farklı alanlardaki kitapları okuma ve okutma gibi geniş bakış açısı hakimdi. Bunun neticesi olarak medreselerde

⁵⁸ Özen, "Tenkihu'l-Usûl", 456.

⁵⁹ Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilatı*, 64.

⁶⁰ Ferhat Koca (2004). "Menaru'l-Envâr", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XXIX, 118.

⁶¹ Mustafa Bakır (1999). "İbn Melek", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XX, 175.

⁶² Molla Hüsrev Mehmed Efendi (tz). *Mirkatü'l-Vüsul ila İlmi'l-Usûl*, İstanbul: Fazilet Neşriyat, s. 3.

⁶³ Hasan Özket (1994). *Molla Hüsrev ve Miratu'l-Usûl Adlı Eserinin Kaynakları*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 34.

⁶⁴ Ferhat Koca (2005). "Mir'at'ul-Usûl", *DİA*, İstanbul: TDV Yayınları, XXX, 148.

⁶⁵ Ömer Korkmaz (2014). *Zembillizade Fudayl Çelibî'nin Tenvi'u'l-Usûl Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 167, 168.

⁶⁶ Özket, *Molla Hüsrev ve Miratu'l-Usûl Adlı Eserinin Kaynakları*, 35.

⁶⁷ Ömer Nasuhi Bilmen (1976). *Hukuki İslamiye ve Istilâhâtı Fikhiye Kamusu*, İstanbul: Bilmen Yayınevi, I, 299.

mezhep taassubiyetinin olmadığını söyleyebiliriz. Zira yukarıda geçtiği üzere Fatih'in kanunnamelerinde zikredilecek kadar önemli olan ve pek çok medresede ders kitabı olan *Mesâbih* isimli hadis kitabının müellifi Begavi Şafiî mezhebine mensup bir fakihdir. Aynı şekilde medreselerin ileri seviyesinde okutulan bir diğer hadis kitabı da Buhari'nin meşhur *Camii's-Sahih* isimli kitabıdır. Buhari'nin mezhebi tam olarak belli olmamasına rağmen Ebu Hanife başta olmak üzere Hanefi mezhebi hakkında olumsuz düşüncelere sahip olduğu herkesin kabul ettiği, aşikâr bir gerçektir. Buna rağmen Buhari'nin hadis kitabının medreselerdeki temel kitaplardan biri olması aynı şekilde koyu bir taassubiyetin olmadığını gösterir.

Aynı şekilde medreselerde Şafii-Eş'ari pek çok alimin eseri okutulmuştur. Yukarıda ifade edildiği üzere Zemahşeri'nin okunması ve okutulması caiz olup olmadığı tartışılan *Keşşâf* isimli eseri medreselerde okutulan en önemli kitaplar arasında yer almıştır. Bu tür eserlerin önemle üzerinde durulması medreselerde mezhep taassubiyetinin hakim olmadığını bir başka göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Bugün gerek ilim hayatında gerek güncel sosyal konularda koyu bir taassubiyetin hakim olduğu görülmektedir. Eğitim hayatında başarının yakalanabilmesi için geniş bir bakış açısına sahip olunmalıdır. Bunun için de farklı görüş sahiplerine tahammül edilmelidir. Tabii ki söz konusu görüşler öğrenildikten sonra reddedilebilir. Ancak bu görüş öğrenilerek, ilmi bir şekilde bu görüşün yanlış olduğu tespit edildiğinde kişinin kendi görüşüne olan inancı daha da artacaktır. Böylelikle kendi görüşü hakikat ise, hakikati daha iyi bir şekilde kavramış olacaktır. Dolayısıyla başka fikirlere açık olmak, kendi gerçeklerimiz için de olumlu sonuçlar doğuracaktır. Diğer taraftan taassubiyet öz güveni eksik insanlarda görülür. Zira kendi gerçeklerine güvenmeyen, bunları savunmaktan aciz olan insan kendi görüşünün aksine olan görüşleri anlamaya çalışmadan reddedecektir.

Eğitimde ezber anlayışı uzun süre eleştirilmiş ve bununla ilgili klişe haline gelen sözler oluşmuştur. Ancak her zaman aşırılık zararlı olduğu gibi görebildiğimiz kadarıyla ilahiyat alanında da tamamen ezber karşıtı bir anlayışın hakim olduğunu ve bunun zararlı olduğunu düşünüyoruz. Şöyle ki temel meselelerin ezberlenmesi ve bu ezberlenen ifadelerin anlaşılıp, başka konularla bağlantısının kurulabilmesi neticesinde öğrencide tahlil ve terkip (analiz ve sentez) kuvvetinin gelişmesi o dersin hedefi olsa gerektir. Görebildiğimiz kadarıyla bugünkü din eğitimi veren okullarda, temel mahiyetindeki metinleri ezberleme söz konusu değildir. Bunun yerine sadece anlatma ve okuma yöntemleri vardır. Bunun neticesinde -en iyi ihtimalle- öğrenci konu ile ilgili pek çok söz işitmekte, pek çok fikir okumaktadır. Ancak daha sonra bu konu ile ilgili kendisine soru sorulduğunda ya da müfredatta bulunan konuları pratik hayatta kullanmak istediğinde, belli belirsiz, hayal gibi bazı bilgi kıyıtlarını ifade edebilmektedir. İlgili konuyu başka konularla mukayese ederek sentez yapmak bir tarafa, konuyu olduğu gibi aktarmaktan bile uzak görülmektedir. Sonuç olarak konuya ait temel prensipler ezberlenmeli, konunun ayrıntıları bu prensipler üzerine bina edilmelidir.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan (1991). *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ahmet Cevdet (tz). *Tarih-i Cevdet*, İstanbul: Tan Matbası.
- AKDAĞ, Mustafa (tz). "Medreseli İsyancılar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 4, s. 361-387.
- Asım Efendi, *Kamusu'l-Muhîr* Tercümesi (2013). haz. Mustafa Koç, Eyüp Tanrıverdi, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu.
- ASKALÂNİ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer (2004). *Fethü'l-Bâri bi-Şerhi Sahihü'l-Buhari*, nşr. Abdülaziz b. Abdullah b. Baz, Kahire: Dâru'l-Hadis.
- ASLAN, Nasi (2005). "XVII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Şeri İlimlerin Tahsilinde Tertibe Dair Bazı Vesikalar", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 5, s. 187-198.
- AŞIKPAŞAOĞLU, Derviş Ahmet Aşıkî (1970). *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*, nşr. Nihal Atsız, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ATAY, Hüseyin (1981). "Fatih-Süleymaniye Medreselerinde Ders Programları ve İcazetnameler", *Vakıflar Dergisi*, S. 11, s. 171-235.
- BAKTIR, Mustafa (1999). "İbn Melek", *DİA*, XX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- BAYRAKTAR, Mehmet (1994). "Davud-ı Kayserî", *DİA*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- BİLMEN, Ömer Nasuhi (1976). *Hukuki İslamiye ve Istılâhâtı Fıkhiye Kamusu*, İstanbul Bilmen Yayınevi.
- BOLAY, Hayri (2011). *Osmanlı Düşünce Dünyası*, Ankara: Akçağ.
- BUHÂRİ Ebü Abdullah Muhammed b. İsmail (2010). *Sahih'ül-Buhârî*, nşr. Halil b. Me'mun Şiha, Beyrut: Dar'ul-Marife.
- ÇELEBİ, Ahmet, *İslam'da Eğitim ve Öğretim Tarihi*, çev. Ali Yardım, Damlı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 85.
- Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, nşr. Ahmet Cevdet, Dersaadet İkdâm Matbası, İstanbul 1314/1896, I, 316, 317.
- FURAT, Ayşe Zişan (2004). *XV. ve XVI. Yüzyıllarda Fatih ve Süleymaniye Medreseleri'nde Verilen Din Eğitiminin Karşılaştırmalı Bir İncelemesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Hamidullah, Muhammed (2003). *İslam Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, Ankara, İmaj.
- HAS, Şükrü Selim (2006). "Mülteka'l-Ebhur", *DİA*, XXXI, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- HATIPOĞLU, İbrahim (2004). "Masâbihü's-Sünne", *DİA*, XXIX, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı .
- _____ (2004). "Meşârikü'l-Envari'n-Nebeviyye", *DİA*, XXIX, 361, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- HIZLI, Mefail (2008). "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 17, s. 25-46.
- İbn Nüceym, Zeynüddin Zeyn b. İbrâhim b. Muhammed Mısri Hanefi (1997). *el-Bahrü'r-Raik Şerhu Kenzi'd-Dekaik*, nşr. Zekeriyâ Umeyrat, Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.

- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, Meni' (2001). *Kitabü't-Tabakati'l-Kebir*, nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire: Mektebetü'l-Hanci.
- İNALCIK, Halil (2003). "Mehmed II", *DİA*, XXVIII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- İPŞİRLİ, Mehmet (2003). "Medrese (Osmanlı Dönemi)", *DİA*, XXVIII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- KALLEK, Cengiz (1998). "Hidaye", *DİA*, XVII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- KARACABEY, Salih (1992). "XV. ve XVI. Asır Osmanlı Medreselerinde Hadis Öğretimi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 4, s. 227-235.
- KOCA, Ferhat (2004). "Menaru'l-Envar", *DİA*, XXIX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- KOCA, Ferhat (2005). "Mir'at'ul-Usul", *DİA*, XXX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- KORKMAZ, Ömer (2014). *Zemillizade Fudayl Çelibi'nin Tenvi'u'l-Usul Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirilmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (2000). *XX. Asra Erişen İstanbul Medreseleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- LANDAU, Jakop (2003), "Küttab". *DİA*, XXVII, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Latifi (1896). *Tezkire-i Latifi*, nşr. Ahmet Cevdet, İstanbul: Dersaadet İkdam Matbaası.
- Mehmed Efendi Molla Hüsrev (tz.). *Mirkatü'l-Vüsul ila İlmi'l-Usul*, İstanbul: Fazilet Neşriyat.
- MENEKŞE, Ömer (2003). "Selçuklu Eğitim Müesseseleri, Nizamiye Medreseleri", *Diyanet İlmi Dergi*, S. 39, s. 117-122.
- ÖCAL, Mustafa (2011). *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Din Eğitimi*, Bursa: Düşünce Kitabevi.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2007). "Nizamiye Medreseleri" *DİA*, XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim (2007). "Nizamülmülk", *DİA*, XXXIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÖZEK, Ali (2002). "Keşşâf", *DİA*, XXV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÖZEN, Şükrü (2011). "Tenkihu'l-Usul", *DİA*, XL, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ÖZKET, Hasan (1994). *Molla Husrev ve Miratu'l-Usul Adlı Eserinin Kaynakları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SÜBKİ, Ebü Nasr Taceddin İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali b. Abdilkafi (1964). *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, nşr. Mahmûd Muhammed TANAHİ, Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire: Matbaatu İsa el-Babi el-Halebi.
- Taşköprüzade, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi (1985). *eş-Şekaiku'n-Nu'maniyye fi Ulemai'd-Deveti'l-Osmaniyye*, nşr. Ahmet Suphi FURAT, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Teftazânî, Sadettin Mesud b. Ömer (tz). *Şerh Telvîh ale't-Tavdîh li-Metni Tenkihi'l-Usul*, nşr. Zekeriya Umeyrat, Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiye.
- TURAN, Osman(1998). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- UNAN, Fahri (2008). "Sahn-ı Seman", *DİA*, XXXV, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- UZUNÇARŞILL, İsmail Hakkı (1988). *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- ÜNVER, Süheyl (1946). *Fatih Külliyesi ve Zaman İlim Hayatı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- YAMAN, Ahmet (2002). "Kenzü'd-Dekaik", *DİA*, XXV, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- ZEHEBİ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman (1985). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaut, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- ZEYDAN, Corci (tz). *Tarihu Temeddüni'l-İslami*, Beyrut: Daru Mektebetü'l-Hayat.